

I
N
T
E
R
N
A
T
I
O
N
A
L

R
E
S
E
A
R
C
H

F
E
L
L
O
W
S

A
S
S
O
C
I
A
T
I
O
N

Impact Factor - 6.625

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

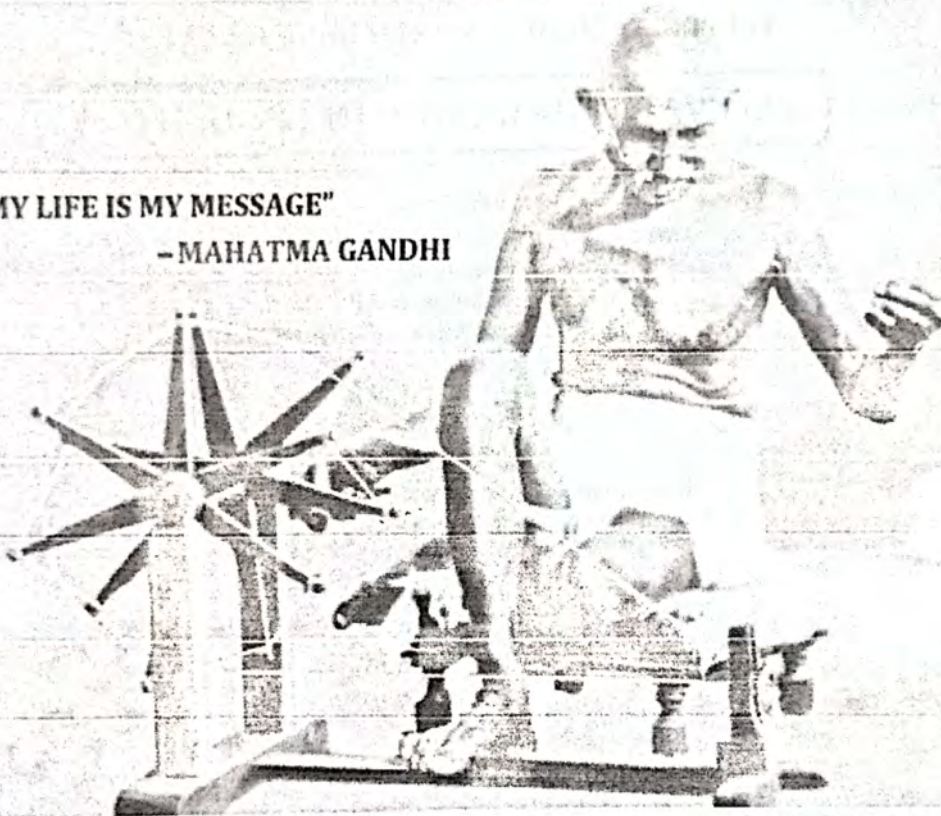
International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2020 Special Issue - 224 (A)

RELEVANCE OF GANDHIAN THOUGHTS

"MY LIFE IS MY MESSAGE"
- MAHATMA GANDHI

Guest Editor :
Dr. Mrs. M. V. Waykole
Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce College, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Executive Editor :
Dr. A. D. Goswami
Vice Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce College, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Chief Editor :
Dr. Dhairaj T. Dhangar
(Yeola)

- This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
 - Cosmos Impact Factor (CIF)
 - Global Impact Factor (GIF)
 - International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS
PRINCIPAL
I.S.S's. Smt V.U. Patil Arts &
ate Dr. B.S. Dogate Sci
Sakri, Tal Sakri, Dist Dhule

सत्याग्रह : अन्यायाच्या प्रतिकाराचे शाश्वत साधन

प्रा. शरद बाबुराव सोनवणे

सहाय्यक प्राध्यापक - राज्यशास्त्र विभाग.

श्रीमती विमलबाई उतमराव पाटील कला व

कें. हो. भास्कर महाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय.

सावली, जि. भुल (महाराष्ट्र)

ई-मेल :- sharadpolsci@gmail.com

भ्रमणक्रमांक :- १४०५१०८१३५

प्रस्तावना :

वतमान अशांत, हिंसक, भयग्रस्त व सुडान्नीने पेटलेल्या जगामध्ये गीधनाच्या सर्वच क्षेत्रांमध्ये मानवी मूल्यांचा न्हास हातांना दिसत आहे. आजच्या या तणावग्रस्त विश्वाला 'सुखलाम्, सुफलाम् आणि सुंदर' बनवण्यासाठी गांधीजींच्या विचारांशिवाय तरणांपाय नाही. महात्मा गांधी दक्षिण आफ्रिकेत भारतीयांवर होणाऱ्या अन्याय व अत्याचारांविरुद्ध जो अहिंसक सत्याग्रह केला. त्याला ११ सप्टेंबर २००६ रोजी शंभर वर्षे पूर्ण झाली; तरी देखिल गांधीजींनी दिलेले हे सत्याग्रहाचे हत्यार आजच्या संदर्भात कालबाह्य न तरता अहिंसक स्वरूपाचेच आहे. त्याचीच चर्चा या निबंधात केली आहे.

सत्याग्रहाची उत्पत्ती :

"गांधीजींनी अहिंसेच्या सिध्दांतास मृत रूप देण्यासाठी राजकोष क्षेत्रात ज्या कार्यपध्दतीचा प्रयोग केला. त्यास सत्याग्रह या नावाने ओळखले जाते. या मूलभूत सिध्दांताचा उदय दक्षिण आफ्रिकेत झाला. तेथील गॉरे सरकार भारतीयांविरुद्ध अन्यायकारक कायदे करत होते. याविरुद्ध गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली दक्षिण आफ्रिकेतोच भारतीयांनी सावित्र्य प्रतिकार करण्याचा निश्चय केला. त्यांच्या या आंदोलनास 'निष्क्रिय प्रतिरोध' (Passive Resistance) ह्या नावाने ओळखले जाऊ लागले." पण "गांधीजींना गांधी लोकांच्या एका सभेमध्ये असे दिसून आले की, 'पॅसिव्ह रेझिस्टन्स' या शब्दाचा संकुचित अर्थ काढला जातो आहे. म्हणून हिंदी लोकांना आपल्या लढ्यांचा यथार्थ बोध करून देणाऱ्या नव्या शब्दाची गरज त्यांना जाणवू लागली. पुढे चालुन श्री. मदनलाल गांधी यांनी 'सत्-आग्रह' याचा संघी करून 'सदाग्रह' हा शब्द सुचविला. गांधीजींना हा शब्द आवडला परंतु 'सदाग्रह' शब्द अधिक स्पष्ट करण्यासाठी त्यांनी त्यामध्ये थोडी दुरुस्ती करून 'सत्याग्रह' शब्द बनविला." महात्मा गांधी यांनी आपल्या आत्मकथेत लिहले आहे की, " 'सत्याग्रह' शब्दाची उत्पत्ती होण्यापूर्वीच मुळ वस्तूची उत्पत्ती झाली होती."

सत्याग्रहाचा अर्थ :

"सत्याग्रह म्हणजे सत्याचा आग्रह. सत्याच्या प्राप्तीसाठी अहिंसात्मक मार्गाने केलेला प्रयत्न म्हणजे सत्याग्रह होय. स्वतः कष्ट सहन करून सत्याचे संरक्षण करणे आणि करवून घेणे म्हणजे सत्याग्रह होय. अन्याय आणि पिढवणुकी विरुद्ध अतिमक शक्तीच्या जोरावर केलेला प्रतिकार ; अशी सत्याग्रहाची व्याख्या महात्मा गांधी करतात." म्हणजे सत्याग्रहातही महात्मा गांधींना सत्य, अहिंसा आणि अतिमक शक्तीचा विकास अपेक्षित आहे. तत्त्व म्हणून सत्याग्रहाचा वापर केला जात नाही, तर तत्वांवरोबरच सत्याग्रह हा एक व्यावहारिक कार्यक्रम आहे.

"गांधीजी म्हणतात, सत्याग्रह हा काही नाविन सिध्दांत नसून कौटुंबिक जीवनाचे राष्ट्रीय जीवनात केलेले रूपांतर होय. ज्याप्रमाणे कौटुंबिक संघर्ष, प्रेम आणि सत्याच्या साह्याने सोडविले जातात, त्याचप्रमाणे सत्याग्रहात प्रेम व सत्याच्या जोडोला अहिंसा एकत्र करून विरोधकाशी सामना केला जातो. सेवा करण्याचे व सत्याग्रही स्विकारत असतो, परंतु सत्याग्रहीने सत्याग्रहाचा अवलंब सार्वजनिक जीवनात करण्यापूर्वी आत्मिक शक्ती प्राप्त केली पाहिजे." "हिंद-स्वराज्य" मध्ये गांधीजींनी सत्याग्रहाविषयी म्हटले आहे की, "सत्याग्रह ही दुधारी तलवार आहे. ती कशीही वापरता येते. ती वापरणारा स्वतः आणि ज्याच्यावर ती वापरली जाते तो; अशा दोघांचेही त्यामुळे कल्याण होते. ती रक्त सांडत नाही. तरी परिणाम मात्र फार मोठा घडवून आणू शकते. तिला गंज चढू शकत नाही. ती कोणो चोरून नेऊ शकत नाही. सत्याग्रहयाना स्पर्धेत धक्काच येत नाही.

सत्याग्रहाच्या तत्ववारांला म्यानाची जरूरी नाही. ती कोणीही हिमकावून घेऊ शकत नाही. असे असताही तुम्ही सत्याग्रहाला दुर्बलांचे हत्यार म्हणता हे नवलच आहे."

"सत्याग्रहाच्या सिध्दांताचे विश्लेषण करतांना हे लक्षात घेतले पाहिजे की, सत्य हे शाश्वत आणि निर्विकार असून मनुष्य हा अपूर्ण आहे. म्हणून कोणताही व्यक्ती त्याला पूर्ण सत्याचे ज्ञान प्राप्त झाल्याचा दावा करू शकत नाही. राजकीय क्षेत्रांमध्ये सत्याच्या व्याख्येमध्ये मतभेद निर्माण होऊ शकतो. अशावेळी गांधीजींच्या मते, हट्टवादी (Obstinacy) भूमिका घेऊ नये. सत्याग्रहांनी विरोधी पक्षाविरुद्ध संवाद स्थापन करून एकमेकांच्या दृष्टीकोनास समजून घेऊन सत्यान्वेषण केले पाहिजे. जर विरोधी पक्ष अशाप्रकारची खोलाणी करण्यास तयार नसेल तरच सत्याग्रहांनी नोंतक दबावाच्या साधनांचा अवलंब केला पाहिजे."

सत्याग्रह आणि निष्क्रिय प्रतिरोध यातील फरक :

सत्याग्रह आणि निष्क्रिय प्रतिरोध यांमधील फरक सांगतांना गांधीजी म्हणाले होते की, हे दोन्ही अशाप्रकारे भिन्न आहेत. अशाप्रकारे उत्तर धूव दक्षिण ध्रुवापासून भिन्न आहे. "सत्याग्रह अहिंसेचा मार्ग आहे. यामध्ये पाशवी बळाचा वापर दिला जात नाही. सत्याग्रहांनी कितीही दुःख व वेदना सहन कराव्या लागल्या आणि प्रसंगी त्यांना शारीरिक बळाचा वापर करणे शक्य असले तरी देखील त्याचा वापर केला जात नाही. सत्याग्रह म्हणजे आत्म्याचे बळ. ते पाशवी बळाच्या विरुद्ध असते. पुढे बळाचा वापर करता यावा म्हणून केलेली पूर्वतयारी या दृष्टीने अनेकदा निष्क्रिय प्रतिरोधाकडे पाहिले जाते. आपल्याला प्रिय असलेल्या निवृत्तीविरुद्ध सत्याग्रह करता येतो. सत्याग्रहाचा हेतू प्रतिपक्षाला सत्तावण्याचा नसतो. आत्मयत्नेस सांगून प्रतिपक्षाला निकषासाठी सत्याग्रहाचा अवलंब केला जातो."

सत्याग्रहांसाठी आचरणाचे नियम :

महात्मा गांधींनी सत्याग्रहांसाठी आचरणाचे काही संकल्पनेत दिले होते. परंतु सत्याग्रहांनी त्या संकल्पनेचे पालन नियमाप्रमाणे केले. म्हणून पुढे त्यास आचरणाचे नियम म्हटले जाऊ लागले. त्यामध्ये ब्रम्हचर्य, निभयंता, श्रमप्रतिष्ठा, सर्वधर्म समभाव, भेदभावराहिते जीवन, स्वदेशप्रेम आणि मानवतावादी दृष्टीकोन यांचा समावेश होतो. यावरून असे दिसते की, महात्मा गांधींच्या मते सत्याग्रहाचे जीवन हे सयमशील व समाजातील इतर व्यक्तींना प्रेरणादायी असले पाहिजे.

सत्याग्रहाचे मार्ग :

गांधीजींच्या मते, सत्याग्रह सामूहिक आणि वैयक्तीक अशा दोन प्रकारांनी केला जाऊ शकतो. गांधीजींनी सामूहिक सत्याग्रहाचा प्रथम प्रयोग दक्षिण अफ्रिकेत केला व नंतर त्याचा भारतामध्ये विकास केला. त्यांनी सामूहिक सत्याग्रहाचे पुढील मार्ग सांगितले आहेत - १) असहकार २) सविनय कायदेभंग ३) हिजरत ४) उपवास ५) हरताळ ६) धरणे ७) सामाजिक बांधकाम; इत्यादी.

गांधीजींनी प्रतिपादन केलेल्या 'सत्याग्रह' या कार्यपध्दतीवर काहीजण टिका करतात. त्यांच्यामते, सर्वपरिस्थितींमध्ये सत्याग्रहाचा वापर करणे शक्य नाही. हृदयपरिवर्तन करणे अशक्य आहे, तसेच सत्याग्रह या नावाचा दुरुपयोग केला जाऊ शकतो. परंतु वस्तुस्थिती अशी आहे की, आजच्या विज्ञान आणि जागतिकीकरणाच्या युगात गांधी विचारांची गरज मानवी अस्तित्वासाठी अपरिहार्य ठरली आहे.

वर्तमान काळात सत्याग्रहाची प्रासंगिकता :

"गांधींची सत्याग्रह कल्पना ही एक अमिन्न कल्पना असून पश्चिमेतील सामाजिक - राजकीय विचारात तिला तोड सापडणार नाही. किंबहुना असे म्हटले तरी अतिशोक्ती होऊ नये की, 'सत्याग्रह संकल्पना' गांधींनी विश्वविचाराला दिलेली अमिन्न देणगी आहे. राजकीय राजवटीतून मुक्ती मिळवण्यासाठी त्यांनी तिला घडवली असली तरी जगातील अनेक राष्ट्रात भिन्न स्वरूपाच्या समस्या सोडवण्यासाठी व अन्याय निवारणासाठी तिचा अवलंब केला गेला यावरून हे सिध्द होते."

गांधीजींनी विकसित केलेले हे सत्याग्रहाचे अस्त्र वैयक्तीक व सामूहिकरित्या वापरले जाऊ शकते. परंतु त्यामागे निहित असलेले उद्दिष्ट हे जनकल्याणाचे असणे गरजेचे आहे; वैयक्तीक कल्याणाचे नव्हे. अशा प्रकारे वैयक्तीक हितांच्या प्राप्तीसाठी देखील सत्याग्रह केला जाऊ शकत नाही. स्वतःच्या स्वार्थाच्या पूर्तीसाठी उपोषण, धरणे यांचा गांधीजींनी निषेध केला आहे.

सत्याग्रहाचा प्रयोग दुसऱ्यांचे किंवा राबवेजॉनक हितासाठी केला पाहिजे. गांधींनी सत्याग्रहास प्रत्यक्ष कार्यवाहीचे सर्वोत्तम प्रभावी शस्त्र मानत होते. परंतु त्यांनी असा सल्ला देला होता की, सत्याग्रहाचा मार्ग अव्यवस्थितपणे इतर मार्गांचा देखील उपयोग केला पाहिजे. सत्याग्रह कारण्यापुढे सत्याग्रहींनी शासनाशी सतत संपर्क साधून आपल्या विचारांसंदर्भात माहिती देत राहणे. सत्याग्रहींनी लोकांशिक्षणाद्वारे जनमत जागृत करून आपली वाजू शांतपणे जनतेसमोर मांडायची. वसाहतवादी शासन असो की, लोकांन्यायिता; ते जेव्हा लोकांहिताकडे दोळेझाक करते आणि अम्यांद शक्तीचा वापर करून दमनकारी बनून तेव्हा त्यांच्यापासून स्वतःच्या न्याय हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी सामान्य माणसांकडे कोणताही शस्त्र असत नाही. अशा परिस्थितीत सर्वसामान्य जनतेला आपल्या न्याय मागण्यांचे संरक्षण करण्यासाठी पर्याय म्हणून गांधींनी दिलेले सत्याग्रहाचे शस्त्रच एकमेव परिणामकारक ठरू शकते.

"राज्यसंस्थेने अन्याय केला तर व्यक्तीने वा अन्यायापाठीत लोकसमूहाने त्या अन्यायाचा प्रतिकार करावा, याचा सम्यक मार्ग गांधींनी जगासमोर प्रत्यक्ष प्रयोग करून सादर केला. " गांधीजींकडे काळाच्या किती तरी फुडे पाहण्याची दृष्टी होती." सावित्रीबाई कायदेभंग आणि असहकार यांना स्वतंत्र लोकशाहीत अगदीच मर्यादीत, जवळपास नसत्यागतच, स्थान असणे असे गांधींचे मत होते. जेव्हा लोकांच्या हाती सत्ता नसून तेव्हा चापरव्याची तो शस्त्र होती. त्यांच्या हातां सत्ता आली की स्वाभाविकच त्यांची गन्हाणी व अडोअडचणी सांडवण्याचे कायदेशीर मार्ग त्यांना उपलब्ध होतात. अर्थात विधिमंडळांनी जनसामान्यांचे व किमानजमागारांचे हितासंबंध जपण्याकडे लक्षच दिले नाही या जर तो त करण्यास असमर्थ ठरली तर त्या बहुजनसमाजाला कायदेभंगाचे व असहकाराचे सावंधोम मार्ग नि सशयपणे खुले आहेतच असे गांधींना वाटते." म्हणूनच गांधींनी म्हणतात की, "जोपर्यंत सरकार तुमच्या प्रांतस्थेचे रक्षण करते तोपर्यंत त्यांच्याशी सहकार करणे हे तुमचे कर्तव्य आहे. परंतु ते जेव्हा तुमच्या प्रांतस्थेचे अंधकार करत तेव्हा त्यांच्याशी असहकार करणे हे तुमचे कर्तव्य बनते. उद्या पूर्ण जबाबदारीचे स्वराज्य मिळाले तरी त्यातूनच सत्याग्रह करण्याची आवश्यकता माी कल्पू शकतो. ' इंग्लंडमध्ये लोकांचा विश्वास गमावला असला तरीसुद्धा मंत्री कारभार चालवू शकतात. येथेही तसेच घटू शकते. म्हणून या देशात स्वराज्य आले तरीसुद्धा सत्याग्रहाची गरज पडेल, सत्तेला शुध्द ठेवण्यासाठी तो होईल."

आजच्या जागांतकोकरणाच्या युगात भारतीय उद्योग भारतातच बंद पडण्याची वेळ आली आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमुळे नव वसाहतवाद स्थापन होण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. परकीय कंपन्यांना आपला विरोध आहे, परंतु भारताने आर्थिक उदारकरणाचे धोरण स्वीकारलेले आहे; त्यामुळे आपली कुंचबना होत आहे. यातून मार्ग काढण्यासाठी सत्याग्रहाचा मार्ग फारच उपयुक्त आहे; तो म्हणजे 'परकीय माल वापरू नका, स्वदेशी वस्तूंचा आग्रह धरा.'

गांधींनी भारतात व दक्षिण आफ्रिकेत काही काळ वकीली केली. परंतु या अवधीत त्यांनी कटाक्षाने एकही खोटा खटला घेतला नाही. त्यांचा असा लोकीकच झाला की, गांधी खोटे खटले चालवित नाहीत. त्यामुळे त्यांच्याकडे सहसा कोणी खोटे खटले आणीत नसत." गांधीजींचे हे विचार प्रत्यक्षात उतरवण्याची आज नितांत आवश्यकता आहे. ज्यामुळे भारतातील लाखों अन्यायग्रस्तांना न्याय मिळू शकेल. तसेच सामाजिक न्याय व समानतेची प्रस्थापना सत्य आणि अहिंसेच्या मार्गाने सत्याग्रहाच्या पायावर होऊ शकेल.

"अहिंसा परमो धर्मः अशी अहिंसेची धार्मिक संकल्पना हजारो वर्षे चालू आहे. पण त्या अहिंसेला सामुदायिक सत्याग्रहाचे रूप देऊन स्वराज्यप्राप्ती असो, वा समाजपरिवर्तन असो, वा विश्वशांती असो, अशा सर्व राजकीय व सामाजिक क्षेत्रात अहिंसेला क्रांतिकारी शक्ती बर्नावण्याचे अभूतपूर्व कार्य गांधींनी केलं. "गांधीजींच्या नंतरच्या चाळीस-पन्नास वर्षांच्या काळात देशादेशीचे राजकारण व समाजकारण पाहतांना गांधीजींचे विचार जगाला आजही अधिक विचाराहं व स्वीकाराहं वाटू लागले आहेत. केवळ स्वराज्य प्राप्तीच नव्हे तर विश्वशांतीसाठी तेच विचार अधिक फलदायी ठरतील अशी लोकांहितेच्छ विचारवंतांची वाढती मान्यता त्यास लाभू लागली आहे."

निष्कर्ष :

वर्तमान काळात आंतरराष्ट्रीय स्तरावर राष्ट्रे एकमेकांकडे संशयाच्या दृष्टीने पाहत आहे. शोकडो वेळा पृथ्वीला नष्ट करून उरतील एवढी विध्वंसक शस्त्रास्त्रे पृथ्वीवर निर्माण झाली आहेत. पर्यावरणाच्या न्हासामुळे अनेक दुष्परिणाम भोगावे

त्यागत आहे. खेडो स्वयंपूर्ण होण्याऐवजी ओसाड पडू लागली आहे. माणसांमधील माणुसकीचा अंत होऊन, दलितवादी, स्वयंसेवक गणेश - अत्याचार निभाकणने वाढतच आहे. अशा या संकटग्रस्त विश्वाला महात्मा गांधीचे विचारच संजीवनी ठरू शकतात. म्हणून शेवटी असा निष्कर्ष काढता येईल की, "गांधीदर्शन त्यांच्याकाळात जेवढे प्रासंगिक होते, त्याहुन आज अधिक प्रासंगिक बनले आहे. कारण भीषण अण्वस्त्रांनी जगाला आत्मघाताच्या कडेला टापाशी आणून उभे केले आहे. आता सर्वोदय किंवा सर्वनाश यातून मानवाला निवड करावी लागणार आहे आणि सर्वनाशाचा मार्ग कोणोच निवडणार नाही."¹²

गांधीयुगात सत्याग्रहाच्या साधनाचा वापर परकीय शक्तींवरुध्द केला गेला. त्यामुळे भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. परंतु स्वातंत्र्यप्राप्तिनंतर स्वकीय सरकार जेव्हा भारतात दीनदुबळ्या जनतेच्या कल्याणाकडे दुर्लक्ष करू लागले; तेव्हा त्यांना सत्याची जाणीव करून देवून योग्य मार्गावर आणण्यासाठी महात्मा गांधींनी दिलेले सत्याग्रहाचे हत्यार हाती घेणे अपरिहार्य ठरले. म्हणूनच गांधीजींनी जगाला दिलेले सत्याग्रहाचे तत्वज्ञान काल, आज व उदयाही प्रासंगिक आहे. त्यामुळेच आज संघर्ष जग गांधीविचाराला स्वीकारतांना दिसत आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. फाडिया बी. एल : भारतीय सामाजिक एवं राजनीतिक चिन्तक, साहित्य भवन पब्लिकेशन्स, आगरा
२. गांधी एम. के. : सत्याचे प्रयोग अथवा आत्मकथा (मराठी अनुवाद सिताराम पुरुषोत्तम पटवर्धन), नवजीवन प्रकाशन मॉदर, अहमदाबाद
३. चोपडे रिकसन : भारतीय राजकीय विचार, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद
४. गांधी एम. के. : हिंद - स्वराज्य, परंथाम प्रकाशन, पवनार
५. आंम प्रकाश गाबा : राजनीति चिंतन की रूपरेखा, के. एल. मालिक एण्ड सन्स प्रा. लि., नई दिल्ली
६. धर्मोदधकारा चंद्रशेखर : शांथ गांधीचा, अक्षर प्रकाशन, मुंबई
७. भांडे भा. ल. : आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपळापुर अॅण्ड के. पब्लिशर्स, नागपूर
८. जेन प्रतिभा : गांधी चिंतन : ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य, राजस्थान हिंदी ग्रंथ अकादमी, जयपूर
९. डॉ. ना. य. : 'सत्याग्रह : अन्याय प्रतिकाराचा मार्ग, नागोराव कुंभार : (संपा.) महात्मा गांधी : विचारदर्शन, प्रबोधन प्रकाशन, लातूर
१०. डॉ. ना. य. : प्रमुख भारतीय राजकीय विचारवंत, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
११. बाळासाहेब भारदे : गांधी विचार मीमांसा, महात्मा गांधी स्मारक निधी प्रकाशन, पुणे.
१२. श्रीपाद जोशी : गांधी जीवन प्रसंग, महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी, पुणे.